

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA  
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI



ANDIJON MASHINASOZLIK INSTITUTI

**“Mashinasozlik texnologiyasi” fakulteti**

**“Iqtisodiyot” yo’nalishi**

**4-kurs 2-guruh talabasi**

**Zokirjonov Hayotbekning**

**Mehnat ko’rsatkichlari tahlili**

fanidan

# Referat

**Tekshirdi:**prof. Sotvoldiyev A.

**Andijon – 2017 yil.**

## **Mavzu: Korxona xarajatlari va foydasi.**

### **Reja:**

1. Ishlab chiqarish xarajatlari tushunchasi va uning tarkibi.
2. Qisqa muddatli va uzoq muddatli davrlarda ishlab chiqarish xarajatlarining o'zgarish tamoyillari.
3. Foydaning mazmuni. Foyda normasi va massasi.
4. Ish haqining iqtisodiy mazmuni, tashkil etish shakllari va tizimlari.

## 1. Ishlab chiqarish xarajatlari tushunchasi va uning tarkibi

Tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va uni iste'molchilarga yetkazib berish bilan bog'liq barcha sarflar **ishlab chiqarish xarajatlari** deyiladi.

Ishlab chiqarish sarf-xarajatlari tarkibiga xom ashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yokilg'i va energiya uchun qilingan xarajatlar, asosiy kapital amortizatsiyasi, ish haqi va ijtimoiy sug'urtaga ajratmalari, foiz to'lovlari va boshqa xarajatlar kiradi.

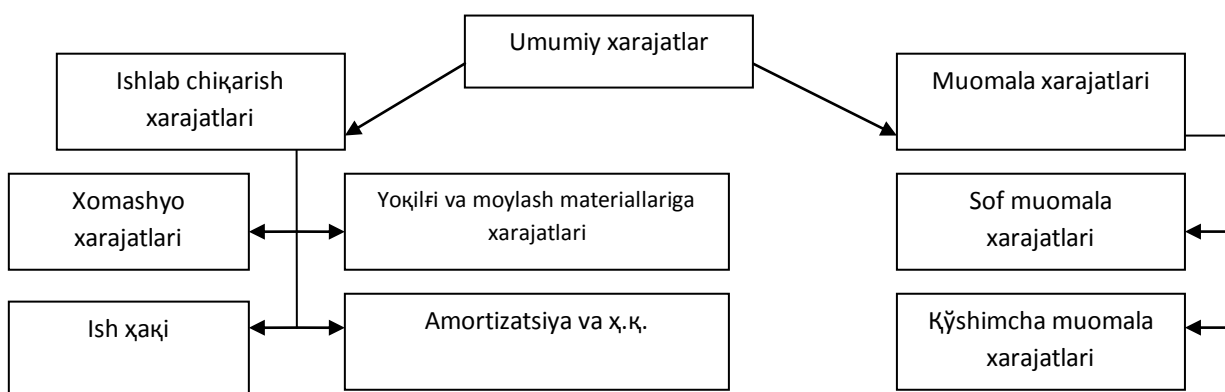
Ishlab chiqarishga qilingan barcha sarf xarajatlarning puldagi ifodasi **mahsulot tannarxini** tashkil qiladi,

ya'ni:  $T = C + V + M$  (1)dan  $C + V$  yig'indi ishlab chiqarish xarajatlari yoki tannarx deb yuritiladi.

$ICHX = C + V$  yoki  $TMTN = C + V$  (2)ni tashkil etadi.

**Ishlab chiqarish xarajatlari ikki qismga bo'linadi:**

1. Bevosita ishlab chiqarish xarajatlari
2. Muomala xarajatlari.



Ushbu chizmada xarajatlarning namoyon bo'lishi ko'rsatilgan **muomala xarajatlari** tushunchasi tovarlarni sotish jarayoni bilan bog'liq bo'lib, shu tovarlarni ishlab chiqaruvchidan olib, iste'molchiga yetkazilguncha ketadigan sarflarga aytiladi.

**Muomala xarajatlari ikki guruhga bo'linadi:**

1. Qo'shimcha muomala xarajatlari
2. Sof muomala xarajatlari.

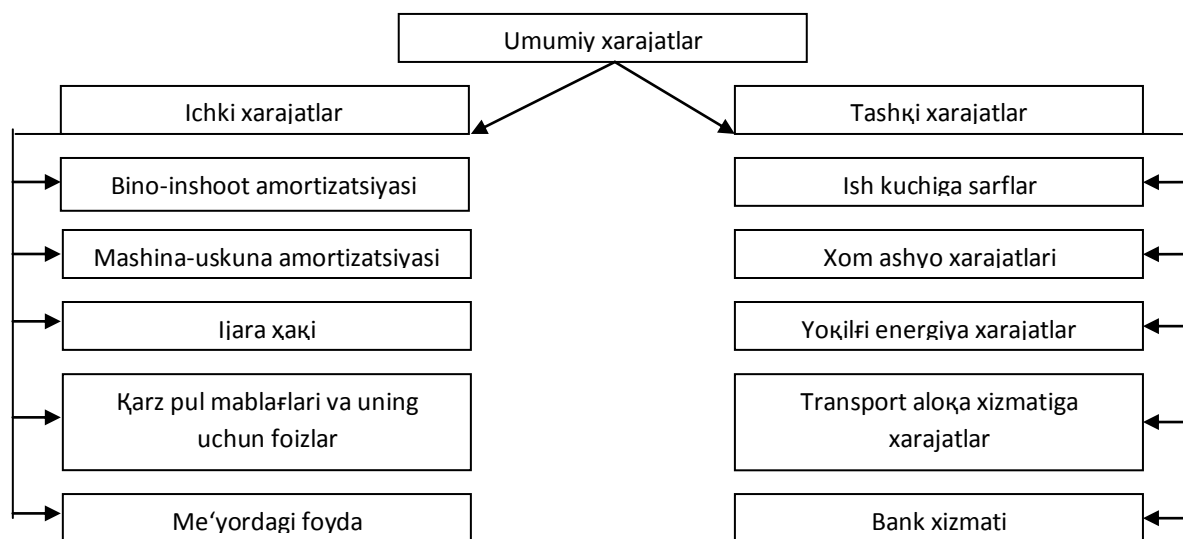
Tovarlarni o'rash, qadoqlash, saralash, transportga ortish, tashish va saqlash xarajatlari **qo'shimcha muomala xarajatlari** hisoblanadi.

Bu xarajatlar ishlab chiqarish xarajatlarining davomi hisoblanib, tovar qiymatiga kiradi va uning qiymatini oshiradi. Xarajatlar tovarlar sotilgandan keyin olingan pul tushumi summasidan qoplanadi.

**Sof muomala xarajatlari** sotuvchi maoshi, marketing (iste'molchilar talabini o'rganish), reklama va shu kabi xarajatlardan iborat bo'ladi. Sof muomala xarajatlari tovar qiymatini oshirmaydi va ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan tovarni sotgandan keyin olingan foyda hisobidan qoplanadi.

Korxona ishlab chiqarish jarayonida foydalanadigan resurslar o'z resurslari yoki jalb qilingan resurslar bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra xarajatlar ichki yoki tashqi xarajatlarga bo'linadi.

**Xarajatlarning jalb etilish manbaiga ko'ra turkumlanishini** chizmada tasvirlash mumkin:



Korxonaning o'ziga tegishli bo'lgan resurslardan foydalanishi bilan bog'liq xarajatlar **ichki xarajatlar** deyiladi.

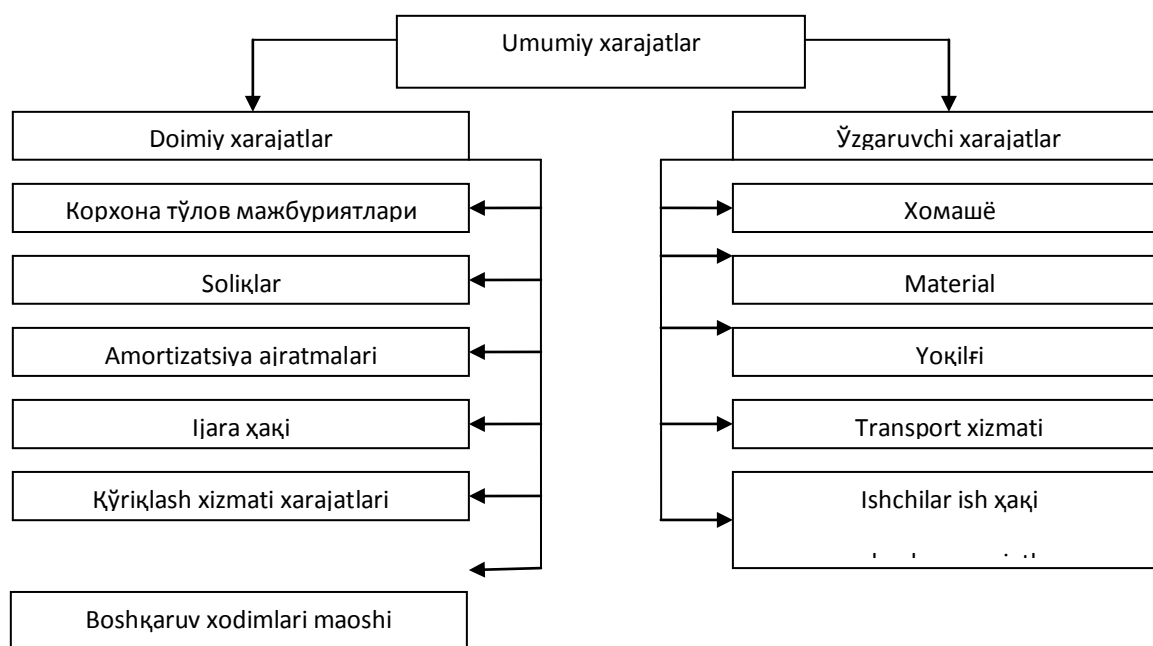
**Tashqi xarajatlar** korxona tomonidan zarur resurs va xizmatlarni tashqaridan to'lov asosida jalb etishi natijasida vujudga keladigan xarajatlar summasidir.

SHu bilan birga tadbirkorlik faoliyatini ushlab turish uchun zarur bo'lgan to'lov – **normal (me'yordagi) foyda** ham renta va ish haqi bilan birga xarajatlarning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Normal foyda iqtisodiy foydadan farq qiladi. **Normal foyda** – bu iqtisodiy resurs sifatidagi tadbirkorlik qobiliyatini rag'batlantirib turish uchun to'lanadigan haq hisoblanadi.

Sarf-xarajatlarni ichki va tashqi xarajatlarga ajratish, korxona iqtisodiy faoliyati samaradorligini oshirish yo'llarini qiyosiy tahlil qilish imkoniyatini beradi.

**Ishlab chiqarish hajmini o'zgarishiga ta'sir qilish yoki qilmasligiga qarab** xarajatlar doimiy va o'zgaruvchi xarajatlarga bo'linadi.



Ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga (qisqarishi yoki ortishiga) ta'sir qilmaydigan xarajatlar **doimiy xarajatlar** deyiladi. Bunga korxonaning to'lov majburiyatlari (zayomlar bo'yicha foiz va boshqa), soliqlar (ishlab chiqarish hajmiga bog'liq bo'lmagan turlari), amortizatsiya ajratmalari, ijara haqi, qo'riqlash xizmatiga to'lov, uskunalarga xizmat ko'rsatish sarflari, boshqaruv xodimlari maoshi va boshqa xarajatlar kiradi.

**O'zgaruvchi xarajatlar** deb ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga ta'sir qiladigan xarajatlarga aytiladi. Unga xomashyo, material, yoqilg'i-transport xizmati, ishchilar ish haqi va boshqa sarf-xarajatlar kiradi.

Ishlab chiqarishning har bir darajasida doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar yig'indisi umumiy yoki yalpi xarajatlarni tashkil qiladi.

## **2. Qisqa muddatli va uzoq muddatli davrlarda ishlab chiqarish xarajatlarining o'zgarish tamoyillari**

Ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olishda vaqt omili, ya'ni xarajat qilinadigan pirovard natija olinguncha o'tgan davr sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Vaqt omilidan kelib chiqib, ishlab chiqarish xarajatlarini qisqa va uzoq muddatli davrda alohida tahlil qilinadi. Korxona ishlab chiqarish hajmini o'stirish uchun qisqa davrda faqat o'zining o'zgaruvchi xarajatlari miqdorini o'zgartirishi *мүмкин*. Bu **qisqa muddatli xarajatlardir**.

**Uzoq muddatli davr** – bu korxonaning ishlab chiqarish quvvatlarini va barcha band bo'lgan resurslari miqdorini o'zgartirish uchun yetarli bo'lgan davrdir.

Ishlab chiqarish rivojlanib borishi uchun ishlab chiqarishni o'rtacha xarajatlari kamayishi lozim, unga quyidagi omillar ta'sir qilib boradi:

1. Mehnatning ixtisoslashuvi
2. Boshqaruv xodimlarining ixtisoslashuvi
3. Kapitaldan samarali foydalanishi
4. Qo'shimcha turdagi mahsulotlarning ishlab chiqarishi.

Vaqt o'tishi bilan firmaning mahsulot birligi ishlab chiqarish xarajatlarining o'sishiga olib kelishi mumkin. Firmalar faoliyati yiriklashib, kengayib borish, firmaning faoliyatini samarali nazorat qilish va muvofiqlashtirishga harakat qilish va uni boshqarishda qiyinchiliklarni kamaytirib chiqaradi. O'rtacha hajmdagi korxonada bitta yagona boshqaruvchi uning faoliyatiga doir barcha muhim qarorlarni shaxsan o'zi qabul qiladi, shu boshqaruvchi barcha ishlab chiqarish jarayonini tezlik bilan tahlil qilishi, ular asosida aniq va samarali qaror chiqara oladi.

Firma miqyosini kengayishi bilan bunday holat o'zgaradi. Buning natijasida ma'muriy xodimlar va ishlab chiqarish jarayonini alohidalashtiruvchi boshqaruv qatlamlari ko'payib boradi, yuqori rahbariyat korxonadagi haqiqiy ishlab chiqarish jarayonidan alohidalashib qoladi Yirik korxona miqyosida oqilona qaror qabul qilish uchun zarur bo'lgan barcha ma'lumotlarni yig'ish, tushunish va qayta ishlash bir kishi uchun imkon darajasidan tashqarida bo'ladi. Boshqaruv apparatining

chuqurlashuvi va kengayishi esa axborot almashishuvi, qarorlarni muvofiqlashtirishdagi muammolarni hamda byurokratik holatni keltirib chiqaradi, boshqaruvning turli bo'g'inlari tomonidan qabul qilingan qarorlar bir-biriga zid kelish ehtimoli kuchayadi. Natijada samaradorlikka putur yetib, ishlab chiqarishning o'rtacha xarajatlarni oshiradi. Boshqacha aytganda, barcha resurslar miqdorining 10 foizga o'sishi ishlab chiqarish hajmining nomuvofiq ravishda, aytaylik 5 foizga o'sishiga olib keladi.

Ishlab chiqarish miqyosining o'sishidan doimiy ravishda olinuvchi samara ikki holat o'rtasidagi tafovutdan kelib chiqadi. Bu ijobiy va salbiy miqyosdir. Bu ikkala chegara orasidagi maydonda barcha resurslarning 10 foizga o'sishi ishlab chiqarish hajmining mutanosib ravishda 10 foizga ko'payishiga olib keladi.

Ishlab chiqarish miqyosining kengayib borishi chuqur ixtisoslashuv tufayli boshqarish bo'yicha mutaxassislar mehnatidan ancha yaxshi foydalanish imkoniyatini beradi. Bu samaradorlikning oshishi va mahsulot birligiga ishlab chiqarish harajatlarining kamayishiga imkoniyat yaratib beradi.

### 3. Foydaning mazmuni. Foyda normasi va massasi

Korxona faoliyatiga baho berilganda, eng avvalo mehnat faoliyatining biron bir turiga ixtisoslashgan ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishga sarf qilingan xarajatlar, hosil qilingan daromad va olingan foyda miqdoriga e'tibor qaratiladi.

Korxonalarda tovar va xizmatlarni sotishdan olingan mablag'lar hamda ularning **pul tushumlari yoki pul daromadlari** deyiladi.

Korxona pul daromadlaridan sarflangan barcha xarajatlar chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismi **foyda yoki iqtisodiy foyda** deb yuritiladi. Foydaning tarkib topishi ikki bosqichdan o'tadi.

Birinchi bosqichda foyda ishlab chiqarish jarayonida yalpi qiymatning yaratilish chog'ida vujudga keladi. Yangidan yaratilgan qiymat tarkibidagi qo'shimcha qiymat foydaning asosiy manbai hisoblanadi, biroq u hali aniq foyda shaklida namoyon bo'lmaydi.

Ikkinchi bosqichda ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan foyda tovarlarni sotgandan so'ng olingan pul daromadi bilan xarajatlarning farqi ko'rinishda to'liq namoyon bo'ladi.

Demak, tovar va xizmatlar sotilganda ularning umumiy qiymati pul daromadlariga, undagi qo'shimcha qiymati esa foydaga aylanadi. Bundan ko'rinib turibdiki, foydaning haqiqiy manbai **qo'shimcha mahsulot yoki qo'shimcha qiymatdir**.

$$Fich = Hy - T \quad (1)$$

Ishlab chiqaruvchi foydasi (Fich) – bu maxsulot tannarxi (T) va ulgurji narxi (Hy) o'rtasidagi farqdan iborat.

Ushbu formuladan ko'rinadiki, mahsulot birligidan olinadigan foyda ikkita asosiy omilga bog'liq bo'ladi:

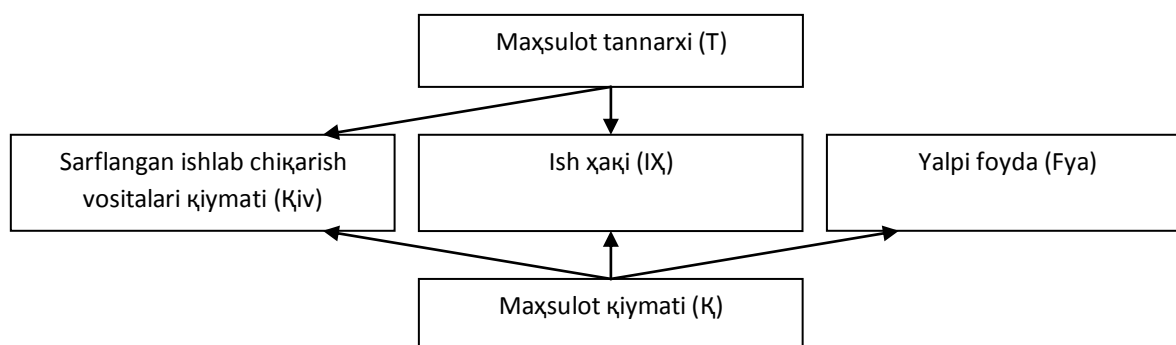
1. Mahsulot tannarxi darajasi ( $c + v$ );
2. Ulgurji narxlar darajasi.

**Tannarx** – bu mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarflangan xarajatlarning puldagi ifodasidir:  $c + v + m > c + v$ .

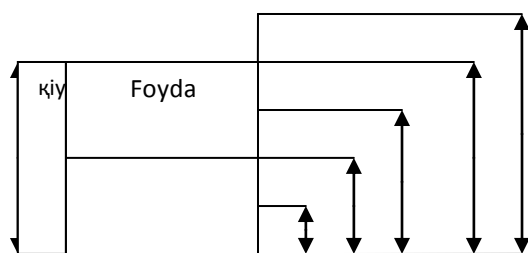
Tannarx bu mahsulot qiymatidan kichikdir. Mahsulot qiymati (MQ) o'z ichiga sarflangan ishlab chiqarish vositalari qiymati (Qiv), hamda yangidan yaratilgan qiymatni (Qya) to'liq oladi.

Demak,  $MQ = Q_{iv} + Q_{\pi}$  (2).

O'z navbatida yangidan yaratilgan qiymat ish haqi (IH) yalpi foydaga (Fya) ajraladi:



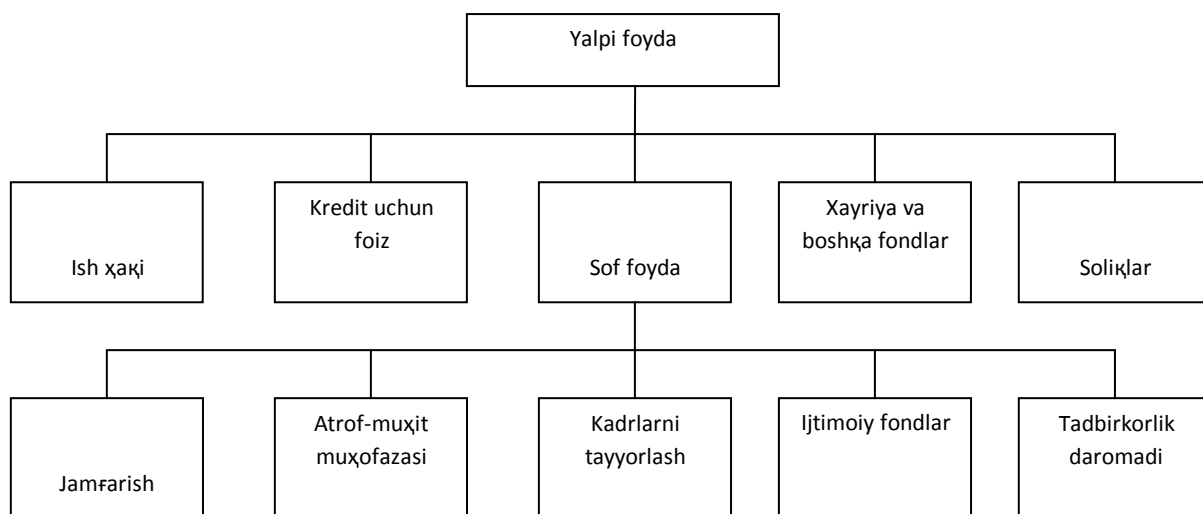
Foyda miqdoriga ta'sir ko'rsatuvchi ikkinchi omil – korxona o'z mahsulotlarini sotuvchi narx darajasi bo'lib, bu o'rinda mahsulot narxi. Qiymati va tannarxi o'rtasidagi nisbatning beshta asosiy holatini ajrayib ko'rsatish mumkin:



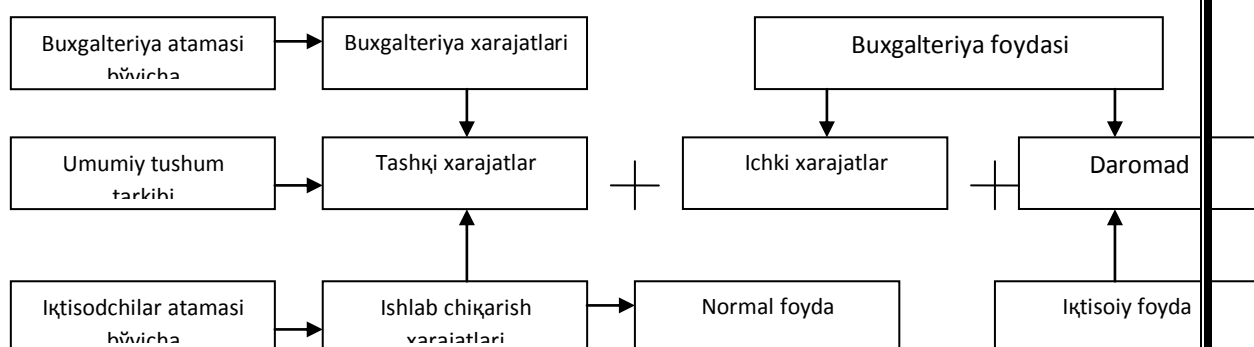
N1 N2 N3 N4 N5

Bu chizmada tovar qiymati va narxining nisbati tasvirlanganligini ko'rsatish mumkin. N1, N2, N3, N4 va N5larni holatini tannarx va foydaga nisbatan ifodalab berish mumkin.

Korxona yalpi foydasining taqsimlanishi ham chizmada tasvirlash mumkin:



**Buxgalteriya foydasi** sotilgan mahsulot uchun tushgan umumiy pul summasidan ishlab chiqarishning tashqi xarajatlari chiqarib tashlash yo'li bilan aniqlanadi.



Bu chizmada umumiy pul tushumi tarkibidagi iqtisodiy va buxgalteriya foydasining farqlanishi ko'rsatilgan.

Korxona foydasining mutlaq miqdori uning **massasini** tashkil qiladi. Foyda massasining ishlab chiqarish xarajatlariga nisbati va uning foizda ifodalanishi **foyda normasi** deyiladi. Foyda normasining hisoblashning amaliyotda ikki variantidagi foydalaniladi. Bular foydaning joriy sarflarga – korxona xarajatlariga yoki avanslangan mablag'larga (asosiy va aylanma kapital) nisbatidir. Bular quyidagicha aniqlanadi:

P

$$1. P' = W \times 100\% (3).$$

Bu yerda:  $P'$  - foyda normasi;  $P$  - foyda massasi;  $W$  – ishlab chiqarish xarajatlari.

P\_\_\_

$$2. P' = K_{\text{avans}} \times 100\% (4).$$

Bu yerda:  $P'$  - foyda normasi;  $P$  - foyda massasi;  $K_{\text{avans}}$  (asosiy kapital + aylanma kapital) - korxona avanslangan mablag'lari yoki asosiy va aylanma kapitalning o'rtacha yillik qiymati.

Foyda normasi ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmi to'g'ri mutanosib hamda ishlab chiqarish xarajatlari yoki avanslangan mablag'lar qiymatiga teskari mutanosibdir. Shu tufayli foyda normasi korxona ish samaradorligining integral ko'rsatkichi hisoblanadi.

Foydaning o'sishiga, chiqarilayotgan mahsulot umumiy hajmi o'zgarmagan holda ikki yo'l bilan: yoki ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish hisobiga, yoki narxni oshirish hisobiga erishish mumkin.

#### **4. Ish haqining iqtisodiy mazmuni, tashkil etish shakllari va tizimlari**

**Ish haqi** – ishchi va xizmatchilarning mehnatining miqdori, sifati va unumdorligiga qarab, milliy mahsulotdan oladigan unumining puldagi ifodasidir. Ish haqi ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan zaruriy (v) mahsulot bilan chambarchas bog'liqdir. Chunki ish haqi uning asosiy qismini tashkil etadi.

**Ish haqining asosiy vazifasi** – ishchi va xizmatchining turmush va mehnat sharoitini yaxshilash, boshqacha qilib aytganda, mehnat me'yori bilan iste'mol me'yori o'rtasidagi bog'liqlikni ta'minotdan iboratdir. Ish haqining mazmunini to'laroq tushunish uchun nominal va real ish haqi tushunchalarini bilish zarurdir. Ishchi uchun qanday shaklda va qancha miqdorda tovarlar va xizmatlar sotib olishi mumkinligi muhimdir. Shu sababli nominal va real ish haqi bir-biridan farqlanadi.

**Nominal ish haqi** – bu ma'lum vaqt davomida olingan pul summasi yoki pul shaklidagi ish haqi.

**Real ish haqi** – bu nominal ish haqiga sotib olish mumkin bo'lgan tovarlar va xizmatlar miqdoridir. Real ish haqi boshqa sharoitlar bir xil bo'lganda, nominal ish haqiga to'g'ri mutanosibdir va iste'mol buyumlari va xizmatlar narxining darajasiga teskari mutanosibdir. Bu miqdorlar nisbatini formulada qo'yidagicha tasvirlash mumkin:

$$V_n$$

$$V_p = R \quad (5)$$

Bu yerda:  $V_p$  – real ish haqi;  $V_n$  – nominal ish haqi;  $R$ - iste'mol buyumlari va xizmatlarining narx darajasi.

Nominal ish haqi ishlab topilgan pul daromadi darajasini, real ish haqi esa xodimlarning iste'moli va farovonlik darajasini tavsiflaydi.

**Ish haqini tashkil etishda uning ikkita asosiy shakli** - vaqtbay va ishbay shakllari farqlanadi.

**Vaqtbay ish haqi** – xodimning malakasi, mehnatning sifati va ishlagan vaqtiga qarab to'lanadigan ish haqidir. U odatda mehnatning natijalarini aniq

hisoblab bo'lmaydigan, balki ular aniq vazifalar doirasini bajarish bilan belgilanadigan vaqtda (masalan, injener-texnik xodimlar va xizmatchilar, sozlovchilar, elektromontyorlarga haq to'lashga) yoki mahsulot ishlab chiqarish texnologik jarayonining borishi bilan belgilanadigan va bevosita ishchiga bog'liq bo'lmagan paytlarda (masalan, konveyerlar va avtomat liniyalarda ishlash) qo'llaniladi.

**Ishbay ish haqi** - ishchining ishlab chiqargan mahsulot miqdori va sifati yoki bajargan ishining hajmiga qarab beriladigan ish haqidir.

Haq to'lash shakllarining aniq mehnat sharoitlarini hisobga oladigan turlari **ish haqining tizimini** tashkil qiladi.

1. **To'g'ri ishbay tizimi** – bunda ishlab chiqarish me'yori qay darajada bajarilishidan qat'iy nazar, ish haqi yagona mahsulot birligi uchun belgilangan tarif bo'yicha to'lanadi.

2. **Ishbay-mukofot tizimi** bir qancha ko'rsatkichlar uchun mukofot berishni nazarda tutadi.

3. **Ishbay-progressiv haq to'lashda** ishchining belgilab qo'yilgan me'yor (darajasida) doirasida ishlab chiqargan mahsulotiga uning birligi uchun belgilangan tarif bo'yicha ish haqi beriladi, normadan yuqorisiga esa oshirilgan haq (tarif) bo'yicha pul to'lanadi.

Ishchilarning ish haqini tabaqalashtirish eng avvalo **davlat tarif tizimi** yordamida amalga oshiriladi. Tarif tizimi yordamida tarmoqlar va mamlakat miqyosi bo'yicha, ular ichida esa ishlab chiqarish turlari, turli toifadagi xodimlar malakasi va mehnat sharoitlariga qarab ishchi va xizmatchilarning ish haqi darajasi tartibga solib turiladi.

**Tarif-malaka ma'lumotnomalari** – bu aniq ish bajaruvchining bilim va ko'nikmalariga qo'yiladigan talablardan iborat bo'ladi.

**Tarif setkasida** razryadlardan tashqari tarif koeffitsientlari bo'lib, ular birinchi razryad va keyingi razryadlar o'rtasidagi nisbatini ko'rsatadi.

**Tarif stavkalari** tegishli razryadga ega bo'lgan ishchining mehnatiga to'lanadigan haq miqdorini belgilab beradi.

Mehnat qilish sharoiti og'ir va zararli bo'lgan ishchilarga tarif stavkasiga **qo'shimcha haqlar** belgilanadi.

Mamlakatimizda o'tgan 20 yil mobaynida har yili ish haqi miqdori ikki marta oshirib borildi. Xususan, 2006 yilning ohirida o'rtacha real oylik ish haqi 185 ming so'mni yoki 150 AQSH dollarini tashkil etgan edi, 2007 yilda ish haqi, pensiya, stipendiya va nafaqalar miqdori 1.5 barobar ko'paytirildi va byudjet sohalarini hisobga olganda, 210 AQSH dollarga teng bo'ldi, 2008 yilda 1,5 barobar oshirildi yoki 310 dollarga yetdi, 2009 yilda 1,4 barobarga oshirildi.